

KISS FARKAS GÁBOR

A KATOLIKUS PEREGRINÁCIÓ LEHETŐSÉGEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN (1530–1580)

CHANCES AND CONSEQUENCES OF CATHOLIC ACADEMIC PEREGRINATION IN MID-16TH C. HUNGARY (1530–1580). This study deals proposes a preliminary answer to the questions what the most popular trends of Catholic academic peregrination were after the arrival of Protestantism in Hungary, and what its most important consequences were in terms of career advancement and cultural influences. It seems that academic peregrination remained prevalent in the circles of higher clergy both through family ties and because of career advancement, with the exception of bishop friars and bishop warlords. There survive only scanty sources about the actual graduation of the students, and a doctoral degree remained a rarity among higher clergy even after the council of Trient. The cultural impact of academic peregrination on Catholic lower clergy has not been examined yet in detail by current reserch. Three case studies are presented here on Stephanus Thomasius, Bálint (Valentinus) Nádasdi, and András Mindszenti, in order to demonstrate the modernising tendencies in the cultural ideologies of Catholicism. Beside a strong presence of Erasmianism, both Christian cabbala of the era, and the reform of Catholic homiletics seemed to have played an important role in the cultural impact of academic peregrination in this period.

A peregrinációról 1526 és 1600 közti időszakban a magyar szakirodalom elsősorban mint a protestantizmus jelenségéről beszél.¹ Ennek oka jól érthető: a Mohács utáni Magyarországon a katolikusok száma nagymértékben csökkent, különösen az 1540-es éveket követően, így a külföldre induló diákok elsősorban protestánsok voltak, és ők a protestáns egyetemeket választották. Azok a katolikusok, akiknek a peregrinációjáról és a konfesszionális hovatartozásáról is bizonyosat tudunk, jelentős részben az egyházi hierarchia felsőbb régiójába tartoztak; gyakran nemcsak tanulmányaikat, hanem életük jelentős részét is külföldön töltötték. Emiatt is nehéz a dolgunk e téma megközelítésénél,

¹ A téma hatalmas irodalmából csak néhány összefoglalást idézek: SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben, 1555–1592* = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon, szerk. BÉKÉSI Imre et al., Budapest, Szeged, 1993, II, 626–638.; HELTAI János, *A heidelbergi egyetemjárás, 1595–1621* = Uo., 540–548. BOZZAY Réka, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796*, Budapest, 2009.; CSEPREGI Zoltán, *A magyarországi iskolázás a reformáció századában (1540–1610) a wittenberg ordinációs anyakönyvek tanúsága alapján* = Teológia és oktatás, Budapest, 2015, 53–70. A rekatolizáció 1580 körüli megindulását jelzi a peregrináció terén a római *Collegium Hungaricum* 1578-as alapítása, ill. egyesítése *Collegium Germanicum-Hungaricum* má 1580-ban. Vö. BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum-Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Budapest, 1996.

hiszen peregrinánsnak nevezhetjük-e például Listhy (Listius) Sebestyént, Listhy János kancelláriai titkár öccsét, aki a bécsi egyetemen tanult az 1550-es években, de bátyjával együtt a továbbiakban is ott élt ismeretlen időpontban bekövetkezett haláláig?² Mivel a katolikus értelmiség tagjai az 1550-es évektől a 16. század végéig elsősorban csak a Bécs–Pozsony–Nagyszombat földrajzi tengely környezetében maradtak aktívak (bár fontos kivételeket mutatunk be majd az alábbiakban is), ők életvitelszerűen kötődtek a magyar diákok egyik legfontosabb középkori peregrinációs célpontjához, Bécshez. A hagyományos értelemben vett peregrinációról (városi/kolostori/káptalani iskolából külföldi egyetemre utazás, majd onnan visszatérés az eredeti környezetbe, és ott értelmiségi funkció betöltése) az ő esetükben azonban nem beszélhetünk, hiszen megszerzett tudásukat nem származási helyükön vagy annak közelében, hanem új közegben, külföldön kamatoztatták.

További óvatosságra inthet a katolikus peregrinációval kapcsolatban minket az is, hogy a szakirodalomban jól leírt jelenség, hogy a protestáns egyetemek (Wittenberg, majd Heidelberg, Marburg, Jena) sikerével párhuzamosan a középkori alapítású középeurópai egyetemek elnéptelenedtek az 1520-as évektől kezdve egészen a jezsuiták megjelenéséig. Míg Bécsben 1520 körül átlagosan évi 3200 hallgató iratkozott be, ez a szám 1530 körülre 300-ra csökkent.³ Ahelyzetet jól tükrözik a görög nyelv bécsi professzorának, Johann Alexander Brassicanusnak a szavai, aki 1527. évi Lukianosz-kiadásának előszavában így ír: „*Amikor Stratonikosz, az az igen kellemes lantjátékos Mülasszonba érkezett, és ott rengeteg templomot, de csak csodálatosan kevés embert látott, felmászott egy igen magas sziklára, hogy onnan valamiféle beszédet tartson, és onnan amilyen hangosan csak tudott, így kiáltott: 'ἀκούετε ναοί, azaz hallgassatok engem ti templomok!'. Én úgy*

² Listhy Sebestyén Bécsben Szegedi Lajos és Lucas Gutenfelder alatt folytatott tanulmányairól a legfontosabb forrás *Evangelia dominicalia ex tempore versa* c. munkája, amely Bécsben jelent meg 1553-ban, bátyjának, Listhy Jánosnak ajánlva.

³ Az 1520-as évektől kezdődő és nagyjából 1550-ig tartó, európai szintű egyetemi válság monografikusan még nincs feldolgozva. Összefoglalóan vö. Arno SEIFERT, *Das höhere Schulwesen: Universitäten und Gymnasien* = Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 15. bis 17. Jahrhundert, Hrsg. Notker HAMMERSTEIN, München, 1996, I, 256–258; Franz EULENBURG, *Die Frequenz der deutschen Universitäten von ihrer Gründung bis zur Gegenwart*, Lipcse, 1904, 52–55. (jöllehet már meghaladott adatok alapján). – Eszerint a német egyetemek hallgatói létszáma (Bécs figyelembevétele nélkül) az 1511–15 közötti 4041 fős éves átlagról 1526–30 közöttre 1135-re zuhant. A bécsi adatokra vö. Kurt MÜHLBERGER, *Zu den Krisen der Universität Wien im Zeitalter der konfessionellen Auseinandersetzungen* = Bericht über den 18. österreichischen Historikertag in Linz, Veröffentlichungen des Verbandes österreichischer Geschichtsvereine, 27(1991), 269–277; Uő., *Zwischen Reform und Tradition: Die Universität Wien in der Zeit des Renaissance-Humanismus und der Reformation* = Polen und Österreich im 16. Jahrhundert, Hrsg. Walter LEITSCH, Stanisław TRAWKOWSKI, Bécs, 1997, 127–130. Kivételes alapos Marko A. PLUNS feldolgozása Rostockról: *Die Universität Rostock: Eine Hochschule im Spannungsfeld zwischen Stadt, Landesherren, und wendischen Städten*, Köln, 2007, 163–193. Erfurtról vö. Erich KLEINEIDAM, *Universitas Studii Erfordensis (1392–1521)*, Lipcse, 1969, II, 261–268. A kölni reformkísérletekről Nicole KUROPKA, *Philipp Melanchthon: Wissenschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 2002, 146–147.

látom, hogy ugyanez esik meg a mi igen fertelmes századunk tanárebereivel is, különös-képp azokkal, akik kifinomultan próbálnak valamit a művelt irodalomból a világ számára megmagyarázni, olyannyira, hogy iskolát bőven találnak, de hallgatót már egyáltalán nem: úgy hogy nem egyszer kényszerülnek arra, hogy úgy kiáltsanak fel: ἄκουετε ἀκρωτηρία, ἀκουετε τειχία, hallgassatok engem tantermek, hallgassatok ti falak. Ennyire neveltség tárgyává tették a világ számára, és szinte hitvány módon üldözendővé bizonyos nebulók (máshogy nem tudom nevezni ezeket a szörnyeket) a jobbfejta irodalmat, és az abban szerfelett járatos embereket.”⁴ Hallgatók hiányában Brassicanus szabadidejét Lukianosz fordításával töltötte, ám ez aligha növelte hallgatói számát. Ahogy Bécsben, Kölnben is újszerű humanista görög-tanulmányokkal próbálták visszacsábítani a hallgatókat. Ők azonban minden bizonnyal nem a tanulmányok iránti érdektelenségből vagy rosszindulatból maradtak távol, hanem mert azok a karrierlehetőségek – oltárigazgatói, kánónoki, préposti javadalmak, kolostori karrier –, amelyeket hagyományosan az egyetemi tanulmányok megnyitottak volna számukra, a reformáció következtében átalakultak, és a vágyott anyagi biztonságot más módon, elsősorban a helyi hívő közösség megnyerése, a lelkesíti vagy az iskolarektori funkció betöltése által lehetett elnyerni. Másrésztől azok a szerzetesi intézmények – monasztikus és koldulórendi kolostorok – és iskolái is feloszlottak, vagy hanyatlásnak indultak, ahonnan a diákok jelentős része származott.

E fenntartások ellenére mégis fontosnak tartom, hogy kísérletet tegyünk az 1530–1580 közötti katolikus peregrináció vizsgálatára. Carlos Eire-nek, a Yale egyetem tanárának nemrég jelent meg majd 900 oldalas monográfiája, amely a *Reformations (Reformációk)* címet viseli, és a 16. századi reformáció fő vonulatairól ad átfogó képet.⁵ Eire magától értetődőnek veszi, hogy a reformáció fogalmába beletartozik a katolikus reform is. Ez a szemlélet már-már általánosnak mondható a 20. század végi angolszász vagy német szakirodalomban, és itt most nem is említenék olyan még átfogóbb koncepciókat, mint Berndt Hamm „normatív központkeresése” (*normative Zentrierung*), amellyel a reformáció történetét egy még általánosabb, szuprakonfesszionális kontextusban helyezte el.⁶ E szemléletváltás miatt jogos beszélünk a reformációs peregrináció

⁴ „Stratonicus ille festiussimus Citharista, quum in Mylassum uenisset, ac ibi multa quidem templa, at mire paucos homines esse cerneret, pro contione quidpiam dicturus, in altissimum quoddam saxum ascendit, ac subinde qua vocis exuperantia potuit, exclamauit, ἀκουετε ναοι. hoc est audite temple. Id etiam huius inquinatissimi seculi praeceptoribus, praesertim ijs, qui ex elegantiorum literarum mundo aliquid exquisite doctum interpretari uoluerint, euenire uideo, Siquidem ut abunde scholarum, ita minimum auditorum inueniunt, ut eo nomine non semel exclamare cogantur, ἀκουετε ἀκρωτηρία, ἀκουετε τειχία, id est audite auditoria, audite parietes, adeo meliores literas, ac in ijs optime uersatos homines, cum scholis etiam ipsis non infeliciter institutis, nebulones quidam (neque enim aliter eiusmodi portenta possum appellare) mundo deridendos, ac exigendos etiam iniquissime propinarunt.” Lucianus SAMOSATENSIS, *Aliquot exquisitae lucubrations*, per Ioannem Alexandrum Brassicanum recens latinae redditae, Bécs, 1527, f. A2r.

⁵ Carlos M. N. EIRE, *Reformations: The Early Modern World, 1450–1650*, New Haven, 2016.

⁶ Vö. Berndt HAMM, *Normative Zentrierung im 15. und 16. Jahrhundert: Beobachtungen zu Religiosität, Theologie und Ikonologie = Normative Zentrierung/Normative Centering*, Hrsg. Rudolf SUNTRUP, Jan R. VEENSTRA, Frankfurt am Main, 2002, 21–63.

kontextusán belül is arról, hogy a katolikus értelmiséggel mi történik aközben, hogy a protestáns fiatalok előtt megnyílnak reformhitű egyetemek, Wittenberg, majd Heidelberg kapui.

Fontos módszertani probléma, hogy miképp határozzuk meg, kiket is tekintünk katolikus peregrinánsnak. Az alsópapság körében számos példát találunk arra, hogy a katolikusként elindult peregrinánsok hazatérve egyértelműen protestáns lelkészek (pl. Dévai Bíró Mátyás) vagy a konfesszionális konfrontációt kerülő papok (pl. Sylvester János) lesznek. Különleges eset Serédi Gáspáré, aki Ferrarában, majd Bolognában tanult, és vélhetőleg kánonjogi doktorátust is szerzett,⁷ és az olasz erazmiánus Celio Calcagnini barátságát is magáénak tudhatta. Hazatérése után jellegzetes egyházi karrier építésébe kezdett (váci örkanonok, királyi titkár), Mohács előtt azonban II. Lajos pápai engedéllyel azzal bízta meg, hogy a váradi egyházmegye káptalanja és az ottani szerzetesrendek vagyonának felét összegyűjtse a török elleni harc céljára. Bár 1528-ban még sárospataki plébánosnak nevezte magát, ezt követően politikai funkciója erősödésével párhuzamosan egyre egyértelműbben a reformáció pártjára állt, és felső-magyarországi kapitányként Serédi biztosított állást a Tisza-menti reformáció fő alakjainak, Batizi Andrásnak, Gálszécsi Istvánnak, Dévai Bíró Mátyásnak, Szkhárosi Horváth Andrásnak.⁸ 1542-ben az Izabella királyné és Ferdinánd király kötötte egyezség alkalmával Ferdinánd az erdélyi püspökség jövedelmét is neki adományozta négy évre, hogy abból Izabella számára évjáradékot fizessen, de a püspökséget magát nem vette fel, miközben a katolicizmusnak elszánt ellensége maradt.⁹

Az egyházi középélet és a főpapok peregrinációs szokásainak vizsgálatakor viszont már viszonylagos bizonyossággal állíthatjuk valakiről, hogy kanonoki vagy püspöki tisztsége miatt valószínű, hogy katolikus volt. Első közelítésként érdemes legalább az 1526–1580 között aktív főpapi kar peregrinációs célpontjait áttekinteni. Az 52 magyarországi püspök és érsek közül ebben az időszakban nem rendelkezőnk semmilyen információval 17 fő egyetemi tanulmányairól.¹⁰ További öt főpap esetében nagy valószínűséggel kizárhatók az egyetemi tanulmányok (Czibak Imre, Frangepán Ferenc, Fráter György, Mossóczy Zakariás, Oláh Miklós). Harmincan viszont szinte bizonyosan peregrináltak, még akkor is, ha fokozatszerzésről nem tudunk, és egyes esetekben azt sem tudjuk, hogy hova, csak a magiszteri vagy doktori címükről van információnk. A harminc peregrináns fő célpontjai között túl vannak reprezentálva a költségesebb itáliai egyetemek. Itt további kutatás feladata eldönteni, hogy jelentett-e előnyt az elő-

⁷ VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, Budapest, 1941, 86–87 és 419. (Caspar Deniként). A Ferrarában tanult *decretorum doctor* Caspar Deni – egyébként valószínű – azonosítása Serédivel Szögi Lászlóra vezethető vissza: Szögi László, *Budai, pesti és óbudai diákok egyetemjárása 1256–1526 és 1867–1919*, Budapest, 2012, II, 79.

⁸ BOTTA István, *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár: További szempontok a Dévai-kutatáshoz*, Diakonia, 1(1979), 72–79.

⁹ VERESS Endre, *Izabella királyné*, Budapest, 1901, 228–230.

¹⁰ A jegyzéküket és a forrásokat ld. a mellékletben.

menetelnél az itáliai tanulmányút, vagy pedig az arisztokrata származásnak köszönhető mind az itáliai peregrináció, mind pedig a főpapi pályafutás. A harminc főpappá lett peregrináns közül 14 járt Padovában, 6 Bécsben, 6 Krakkóban, 4 Bolognában, 2 Párizsban. De nemcsak saját családi háttér révén lehetett eljutni Itáliába, hanem arisztokrata nevelőként, ahogy Paulinus Péter töltött Padovában éveket Révay Ferenc fiainak nevelőjeként. Érdeemes lenne külön is megvizsgálni, hogy a trentói zsinat 22., ill. 24. ülésének arra vonatkozó rendelkezése (1562–63), hogy a katedrális és vikáriusok kötelezően, a kanonokok, valamint egyházmegyénként egy-egy penitenciárius lehetőség szerint rendelkezzen magiszteri vagy doktori címmel, mennyire volt átültethető a gyakorlatba.¹¹ Róma számon tartotta a hiányzó doktori fokozatokat, ezt láthatjuk pl. Telegdi Miklós pécsi püspöki kinevezésének pápai megerősítő bullájában: „*a legszentebb urunk [...] a felséges Császár, magyar király javaslatára gondoskodik a pécsi egyházmegyéről, amelynek nincsen feje a tisztelendő Monoszlói János zágrábi egyházmegyébe kerülése miatt, a tisztelendő Telegdi Miklós úr, az esztergomi érsekség vikáriusának személye által, aki minden szükséges dologgal rendelkezik, kivéve a doktori fokozatot, amelyet azon a vidéken nem szoktak megszerezni (saját kiemelésem – K. F. G.), ám mégis alkalmas [...]*”¹² Jól látható, hogy a pápaság még Trento után is rugalmasnak mutatkozott a magyarországi püspöki kinevezések esetén a zsinati rendelkezések pontos betartásában, tekintettel az ország területén uralkodó értelmiséghiányra. Ennek a kérdésnek a részletekre kiterjedő kutatása azonban már a következő korszakba vezetne minket.

E módszertani megszorítások figyelembevételével az alábbiakban azt próbálom bemutatni három példán keresztül, hogy a katolikus értelmiség itthon végzett munkájára a nehéz körülmények ellenére is nagy hatással volt a peregrináció. Bár általában a lutheri, majd a kálvini reformáció képviselőit tekintjük az új szellemi áramlatokra nyitott, modernebb szellemiségű gondolkodóknak, Stephanus Thomasius, Nádasdi Bálint és Mindszenti András példája remélhetőleg jól reprezentálja azt, hogy egészen rossz infrastruktúra mellett, meglepően nehéz körülmények közt is kurrens áramlatok meghonosításával voltak elfoglalva a katolikus peregrinánsok, és fontos feladatuknak tekintették az őket külföldön ért új szellemi hatások továbbadását.

Tagadhatatlan, hogy a 16. század 30-as éveire a katolikus értelmiség mozgástera a peregrinációt követően erősen beszűkült. A humanista tradíciójú püspöki székhelyek közül számos lényegében török uralom alá került (Bács-Kalocsa), vagy csatározások színterévé vált (mint Pécs, ahol Sulyok György vagy Várallyai Szaniszló évtizedes püspökségének alig van nyoma). Még az ország északi részében is, olyan humanista köz-

¹¹ Erről vö. Trentói zsinat, 22. ülés, *Decretum de reformatione*, 2. fej.

¹² „*Sanctissimus Dominus noster [...] ad nominationem Serenissimi Caesaris Hungariae regis providit ecclesiae Quinque Ecclesiensi per translationem R. P. D. Joannis Monozloy ad Ecclesiam Zagabriensem vacanti de persona Reverendi Domini Nicolai Telegdini Vicarii in Archiepiscopatu Strigoniae habentis omnia requisita, excepto doctoratus gradu, quem in illis regionibus suscipere non solent, idoneum tamen [...]*” Idézi Josephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, Pozsony–Pest, 1806, VI, 319–320. Forrása Vatikáni levéltár, Acta consistorialia Vaticana, CIX, 541. (1579. máj. 15.)

pontokban, mint Vácott Báthory Miklós, Gosztanyi János, majd Szalkai László püspöki székhelyén, hiába keressük komoly irodalmi tevékenység nyomát. A püspökségek anyagi erőforrásait elsősorban honvédelemre és nem művelődésre fordítják, gyakran szó szerint megsemmisítve, beolvastva a középkori írott és művészeti örökséget.¹³

a) Ennek a helyzetnek köszönhető, hogy a külföldi egyetemekről frissen visszatérő fiatalok inkább a főúri udvarok környezetében keresnek megélhetést. Nemcsak a Frangepán Katalinnál állást találó Komjáthy Benedek vagy a Nádasdy Tamásnál szolgáló Sylvester János életpályája jó példa erre, hanem az alig ismert Stephanus Thomasiusé is. Életútja jól szemlélteti a protestánssá nem váló, de erasmista törekvésekkel szimpatizáló humanista értelmiségi lehetőségeit. Stephanus Thomasius – nevéből talán joggal következtethetünk arra, hogy apja neve Tamás volt – Rudabányán született, és 1525-ben iratkozott be a krakkói egyetemre.¹⁴ Ebből következőleg Rudabányai Tamás fia vélhetőleg 1505–10 körül született. A város jól jövedelmező ezüstkohászata a település fénykorát hozta el, amelyről a helyiség ekkor épült, jelentős méretű plébániatemploma is tanúskodik.¹⁵ A talán Dernschwam János 1528. évi úti jelentéséből származó beszámoló szerint „*ha ez a bánya máshol feküdné, haszonnal lehetne művelni, de itt csupa magyarok laknak, akiknek van elég szántóföldjük, szántójuk is, és nem tűrnek meg itten németeket. A kohóikhoz nincsen víz, és csak egészen kis kemencék vannak.*”¹⁶ A technológiai elmaradottság ellenére az ezüstművelés jól jövedelmezhetett, és talán ennek köszönhető, hogy Tamás fia, István a krakkói egyetemre került. A leírás szavaiból arra is következtethetünk, hogy Thomasius magyar lehetett, és ez lehetővé tette számára minden bizonnyal, hogy később az ország magyarlakta régiójában is egyházi tisztséget töltsön be.

1535-ben Bécsben, Singreniusnál jelent meg egyetlen ismert műve, amely az *Et brevis et docta paraphrasis in orationem dominicam*, azaz az *Egy rövid és tanult parafrázis a Miatyánkhoz* címet viseli. A kis terjedelmű, 20 lapos kötet három példányban, a firenzei Biblioteca Nazionaleban (RARI. Guicc.11.11.9), a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben (A. 517.1. Quod(4)) és a bécsi Nationalbibliothekben (18. M. 46.) maradt fenn, eddig csak Németh S. Katalin wolfenbütteli *Hungarica*-katalógusa vett tudomást róla.¹⁷ Az 1534. április 24-i dedikáció szerint a szöveget Thomasius Csáktornyan, Ernuszt Gáspár (†1540) birtokán írta, és az 1543-ban elhunyt Gyulay

¹³ Vö. TAKÁTS Sándor, *Abstemius (Bornemissza) Pál püspök végrendelete*, Archaeologiai Értesítő, 22(1902), 202–210; MIKÓ Árpád, *Bornemissza (Abstemius) Pál végrendelete 1577-ből: adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek sorsához*, Művészettörténeti Értesítő, 45(1996), 203–221.

¹⁴ *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*, Red. Adam CHMIEL, Cracoviae, 1892, II, 228. (A továbbiakban: ASUC).

¹⁵ VASTAGH Gábor, *Ezüstkohászat Rudabányán 1528-ban = Uő.*, Tanulmányok a kohászat magyarországi történetéből, Rudabánya, 2007, 41–45.

¹⁶ *Uo.*, 41–42.

¹⁷ *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, szerk. NÉMETH S. Katalin, München, 1993, H 2024. VD 16 T 1091.

Istvánnak, az 1530–40-es évek jelentős dunántúli földbirtokosának dedikálta. Az előszó tanúsága szerint Simonovics (Symunoych) János, Ernuszt egyik familiárisa vette rá Stephanust, hogy a *Miatyánk* magyarázatára adja a fejét, de könnyen lehet, hogy más hatások is érték őt, és itt elsősorban Bécs közvetítő szerepét kell hangsúlyoznunk. Nem rendelkezünk adattal arra vonatkozóan, hogy Thomasius tanult-e Bécsben, de a kötet megjelenési helyéből erre következtethetünk. Bár a téma, a *Miatyánk* részletező kifejtése már a késő középkorban is népszerű volt, a *paraphrasis*, ez az újszerű, 16. századi műfajmegjelölés is jelzi már a legfontosabb hatást, Erasmus szövegmagyarázó tevékenységét. Erasmus *Miatyánk*-magyarázata, a *Precatio dominica in septem portiones distributa*, 1523-ban jelent meg Baselben, és ezt Justus Ludovicus Deciusnak dedikálta.¹⁸ Így az sem zárható ki, hogy Thomasius még krakkói egyetemi tanulmányai során találkozott Erasmus *Miatyánk*-parafrázisával. Az erasmusi hatás a mű elejétől egyértelmű: olvasóját „lector Christianusként” szólítja meg, ahogy Erasmus is gyakran teszi Újszövetség-kommentárjában és máshol is. Thomasius az egyházatyák értelmezését „vesd össze, ha úgy tetszik, a régi orthodox atyák értelmezésével” („Conferas, si placet, cum veterum orthodoxorum interpretatione”) szavakkal vezeti fel, ami egyértelműen Erasmus felfogását idézi meg az orthodoxiáról.¹⁹ Gyulay Istvánnak szóló előszavában szembeállítja a számos főúri udvarban uralkodó részegességet, és hogy azt tartják jobb katonának, aki többet tud inni, sőt csak részegen mernek csatába indulni, teljesen elvesztik eszüket, és csak az örültség viszi őket harcba (A3r-v). Ha Krisztust kérdeznék, akkor ő azt mondaná, hogy ne káromkodjanak, és ne üssenek meg senkit, de őt inkább elküldik az angolokhoz – mint mondja – és lovag vagy katona helyett inkább hívatják magukat „delinek”, pedig ez a szó a törököknél, akiktől átvették, ostobát jelent.²⁰

Erasmushoz képest fontos különbség, hogy a *Precatio* első, baseli kiadása a margókon utal arra, hogy a hét kérés parafrázisát a késő középkori kegyességi irodalom egyik népszerű imaciklusát követve a hét napjára tervezte (vasárnaptól szombatig), míg Thomasius művében erre nincs célzás. Erasmus műve lényegében megőrzi az ima retorikai alakzatát, szavai csak részletezően értelmezik az eredeti kéréseket, a szöveg alanya továbbra is az imádkozó hívő. Ezzel szemben Thomasius úgy értelmezi a szöveget, hogy az imaformától eltávolodva kommentárokat fűz hozzá, ezáltal objektivizálja, olvasmánnyá teszi az imát, amelyhez prédikációs jellegű megjegyzéseket fűz. Ehhez – mint látni fogjuk – felhasználja Jacques Lefèvre d’Étaples és Erasmus evangélium-kommentárjait is. A *Miatyánk* parafrázisát megelőzi a könyörgés (*oratio*) fogalmának részletes

¹⁸ Erasmus ROTERODAMUS, *Precatio dominica in septem portiones distributa*, Basel, 1523.

¹⁹ Vö. pl. „theologiam scholasticam [...] ad veterum orthodoxorum lectionem revocavi” (1526. ápr. 29., Mercurino di Gattinarához; Erasmus ROTERODAMUS, *Opus Epistolarum*, ed. P. S. ALLEN, Oxford, 1926, VI, 327–328, no. 1700.). Vö. még Thomasius, B1r: „orthodoxorum secutus sum mentem”.

²⁰ Stephanus THOMASIVS, *Et brevis et docta paraphrasis in orationem dominicam*, Bécs, 1535, A4r. A *deli* (törökül „örült”) szó etimológiájáról, katonai jelentéstartalmáról, harci egységeikről vö. Í. H. UZUNÇARŞILI, *Delî* = The Encyclopaedia of Islam, ed. B. LEWIS, Ch. PELLAT, J. SCHACHT, Leiden, 1965, II, 201–202.

magyarázata (B2v–B4r). Ezt követi a *Miatyánk* tagmondatonkénti elemzése, ahol a retorikus meghatározást követi mindig a spirituális tartalom ismertetése. Az első könyörgés, „szenteltesék meg a te neved” értelmezése során veti fel azt a kérdést Thomasius, amelyet neki is szoktak szegezni: „néhányan emígyen szoktak vitatkozni: A törököknél is megszentelik Isten nevét. Tehát a törökök is üdvözülnek. És még a Szentírás tekintélyével is alá igyekeznek támasztani istentelenségüket, mikor azt mondják: 'De mindaz, aki az Úrnak nevét hívja segítségül, megmenekül' (Jóél 2, 32), mintha csak bárki, aki azt mondja 'Istenem, Istenem', rögtön a mennyországba jutna. Nincsenek tekintettel ezek az új bítetűk (vagy talán apostolnak kellett volna őket nevezni), hogy ott nem igaz módon hívják Isten segítségét, ahol nem hiszik, hogy Krisztus az élő Isten fia, aki azért jött a világra, hogy a bűnösöket megváltsa [...] Tehát ha száddal Jézust uradnak vallod, és elhiszed szívedben, hogy Isten feltámasztotta őt halottaiból, üdvözülni fogsz. De válaszolj nékem te, aki a törökök istentelen pártján állsz, ők talán elhiszik ezt?” Csak az nyer örök életet, aki hisz Krisztusban, aki nem, az elkárhozik, így a törökök védnöke („*patronus Turcarum*”) hiába hivatkozik arra, hogy Istenben hisznek ők is: csak Krisztus feltámadásának és a megváltásnak a hite adja meg a reményt az embernek az üdvözülésre.²¹ A második kérdés, a „jőjjön el a te országod” félmondat magyarázatánál Thomasius azt mondja, hogy az nem elsősorban arra vonatkozik, hogy a szentlélek uralkodjék, hanem Jacques Lefèvre d'Étaples humanista evangélium-magyarázatára hivatkozik,²² aki szerint azt kéri, hogy az üdvözültek száma teljes legyen, és elkezdődjék az örök királyság uralma.²³ A *Miatyánk* harmadik kérése, a „legyen meg a te akarata amint a mennyben, úgy a földön” kapcsán bírálja a latin fordítást: „Ki nem látja be, hogy a görög szöveg fordítója mennyire rosszul fejezte ki magát latinul, amikor azt írta: 'amint a mennyben, úgy a földön is.'”²⁴ Bírálata a görög szöveg latin fordításáról egyezik Erasmus véleményével, aki az *Annotationes in Novum testamentum*-ban ugyanígy a fordítót hibáztatja, hogy nem adta vissza azt a kettősséget, hogy Isten akarata a mennyben akadálytalan, a földön nem, tehát az evangélium szövege azt akarja kifejezésre juttatni, hogy amiképp Isten akarata érvényesül a mennyben, olyan módon kellene a földön is hatnia.²⁵ Ebből az erasmusi értelmezésből kiindulva alakítja prédikációszerűvé szövegét Thomasius, arra buzdítva olvasóját, illetve hallgatóját, hogy magára vegye Krisztus keresztségét, és higgye el, Jób és Krisztus példája is azt tanítja, hogy Isten akarata az ember számára felfoghatatlan.

²¹ *Uo.*, C2r–C3r.

²² „*propius ad mentem Christi mihi videtur accedere Iacobus Stapulensis, vir sane undique doctissimus, qui in commentariis, quos scripsit in quatuor evangelia, hunc locum sic interpretatur*” *Uo.*, D1r.

²³ „*Petere ut adveniat regnum eius est petere, optare, desiderare, ut impleatur numerus salvandorum, quia tunc impletum, perfectum, ac absolutum erit regnum eius, quando a nullis amplius offendetur, sed ab omnibus in regno suo laudabitur et glorificabitur.*” *Uo.*, D1r. A forrás: Jacques LEFÈVRE D'ÉTAPLES, *Commentarii initiatorii in quatuor evangelia Iacobo Fabro Stapulensi auctore*, Basel, 1523, 30r.

²⁴ „*Quis non videt, quam male interpres ex greco latini sermonis phrasim expressit, cum dixit: Sicut in coelo, et in terra?*” *Uo.*, D2r.

²⁵ Erasmus ROTERODAMUS, *In Novum Testamentum annotationes*, Basel, Frobenius, 1527, 32: „*Interpres dum exprimit Graecam figuram, obscurius extulit sententiam.*”

Tartozott-e bármilyen egyházhoz vagy felekezethez Thomasius, nevezhetjük-e egyértelműen katolikusnak? A mű maga nem utal felekezeti konfliktusokra, és ez már önmagában azt sejteti, hogy szerzője számára a katolikusnak megmaradó, Luthertől távolságot tartó, majd vele szembeszálló Erasmus szellemi pozíciója volt a meghatározó. Ezt még inkább valószínűsíti az, hogy a csáktornyai Ernuszt-udvar a fennmaradt dokumentumok alapján katolikus maradt, ugyanis Ernuszt felesége, Keglevich Anna végrendelete 1542-ben, nem sokkal férje 1540-ben bekövetkezett halála után, erős katolikus kegyességről tanúskodik (Szűz Mária-tisztelet; Muraszemenye ferences kolostorába temetkeznek; misét rendel Ernuszt Gáspár üdvösségére).²⁶ A peregrinációról visszatérő Thomasius tehát meggyőződéssel próbálta terjeszteni a hit erasmusi felfogását, és hivatkozott a görög evangéliumszöveg alapján történő forráskritikára még a török *delik* és az őket példaképnek tekintő magyar-horvát végvári vitézek között is.

b) Nádasdi Bálint esetében egyáltalán nem kétséges felekezeti hovatartozása, hiszen pályafutását a salvatoriánus rendtartomány ferenceseként kezdte 1542-ben Tasnádon, 1544-ben Nyírbátorban prédikált, majd 1546-ban Báthory András szabolcsi főispán és országos főkapitány udvari káplánja lett.²⁷ Báthory támogatásával folytathatott teológiai tanulmányokat Párizsban, azt azonban nem tudjuk, hogy ezt egy rendi főiskolán, az egyetem teológiai fakultásán vagy épp a Collège Royalban tette-e. Mindenesetre az, hogy görögül viszonylag jól megtanult, héberül pedig olvasni és írni tudott, valószínűsíti, hogy az 1530-ban alapított Collège Royalban is tanult, ahol híres hebraisták és grécisták sora (Jacques Toussain, Paul Paradis, Agacio Guidacerio, François Vatable) tanította a bibliai nyelveket.²⁸ Nádasdi tanulmányairól és életéről elsősorban két forrás árul el részleteket: omniáriuma, amelybe -mint az első lapra írt jegyzet tanúskodik róla – a „Párizsban összegyűjtött kis csomagokat” pakolta össze,²⁹ másrészt pedig jelentékeny könyvtára, amely részben saját névbejegyzésével ellátva maradt fenn nagyrészt a

²⁶ *Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából*, szerk. KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, Budapest, 1909, IV, 102–103; *Források a Muravidék történetéhez*, szerk. MAYER László, MOLNÁR András, Szombathely, Zalaegerszeg, 2008, I, 96–98. A kolostor későbbi sorsára vö. VÁNDOR László, *A Zala megyei ferences kolostorok kutatása = Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*, szerk. HARIS Andrea, Budapest, 1994, 105–106.

²⁷ Róla alapvető: VÍZKELETY András, *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztről = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 121–128. Vö. még ALSZEGHY Zsolt, *Ismeretlen magyar dráma a 17. század elejéről*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 59(1935), 34–64.

²⁸ Ld. Luigi ALBERTO SANCHI, *Les commentaires de la langue grecque de Guillaume Budé*, Genf, 2006, 17–20; Dick WURSTEN, *François Vatable, so much more than a „name”*, Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance, 73(2011), 557–591; *La France des humanistes. Hellénistes*, éd. Jean-François MAILLARD, Jean-Marie FLAMAND, Turnhout, 2010, II, 369–569 (Toussain-ről); Sophie KESSLER-MESGUICH, *Les études hébraïques en France, de François Tissard à Richard Simon (1508–1680)*, Genf, 2013, 36–55.

²⁹ OSZK, Oct. Lat. 1220, 1r: „Sarcinulas fero per fratrem Valentinum Nadasdinum propriis manibus michi Parisiis pro sua labili memoria stipanda impositas Anno gratiae quingentesimo quinquagesimo primo”, azaz a könyv nevében megszólalva: „Azokat a kis csomagokat hordom, amelyeket Nádasdi Bálint testvér bízott rám saját ingatag emlékezte helyett összezsúfolva Párizsban, a kegyelem 1551. évében.”

gyöngyösi ferences könyvtárban (ezen felül vélhető, hogy számos kötet, amely kortárs ferences bejegyzésével maradt fenn, de 1550 körüli és párizsi kiadású, szintén hozzá köthető).³⁰ A Collège Royalnak emlékezetes korszaka volt ez, mert 1551-től Petrus Ramus tanította a filozófiát, aki szigorúan elutasította az arisztotelizmust, és ezért a kortársak apagyilkosnak, *parricidának* is nevezték. A kor párizsi latin ékesszólása szigorúan ciceroniánus volt, a középkori hagyományokat már a prédikációk retorikája is maga mögött hagyta 1530 körülre. A prédikátorok klasszikus latin szónoklatokat írtak cicerói nyelvezettel, és ezekben magyarálták a Szentírást a művelt, három nyelven – latinul, görögül és héberül – tudó humanista közönség számára, annak megfelelően, hogy a Collège Royal is egy *collegium trilingue*, háromnyelvű kollégium volt.

Ez a képzési ideál teljes mértékben megjelenik Nádasdi Bálint omniáriumban. A számos rövid héber idézet mellett a leggyakrabban saját nevének *F. V. N.* rövidítése fordul elő a kötetben héberül. Görög nyelvtudása már magabiztosabb lehetett, bár a kurzív írást nem sajátította el: a kötetbe beírt hosszabb görög idézetek a nyomtatott görög betűk ligatúráit imitálják, de számos helyen betűzve ír. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy az Újszövetséget görögül olvasta, és általában görögül is idézi. A kötet számos kivonatot tartalmaz, Luther-ellenes tézisgyűjteménytől (7r–7v) Pietro Galatino *De arcanis catholicae veritatis* című munkájának olvasónak szóló ajánlásáig (10r), amely 1550-ben jelent meg Baselben a mű új kiadásában.³¹ Ezt a művet azért is érdemes kiemelni, mert Pietro Galatino szintén ferences szerző 1518-ban első kiadásban megjelent műve a katolikus hebraizmus fontos alapszövege: Reuchlinnal szimpatizáló célkitűzése az volt, hogy a héber nyelvet elsajátítva cáfolja meg a zsidók állításait a Talmudban.³² A sors iróniája, hogy Galatinus művét a Nádasdi Bálint által használt, friss, baseli kiadásban az a Francesco Stancaró korrigálta (AA2v), aki viszont 1549-ben már Erdélyben, majd 1550-ben Krakkóban tanított, és protestáns lett (ezt azonban nem biztos, hogy tudta Nádasdi Bálint).

A kötet első felének nagy részét Nádasdi párizsi szentbeszédei töltik ki: a szónoklatszerűen felépített homíliát mindig megelőzi egy előbeszéd, amelyet követ a szentírási helyről szóló prédikáció. Ezekben a ciceroniánus nyelvezet ellenére nem idéz antik szerzőket és egyházatyákat, valamint középkori teológusokat is csak ritkán használ (pl. Eusebius, Jeromos, Isidorus, 27v–30v; Arcopagita Szt. Dénes, 39r, Clairvaux-i

³⁰ SOLTÉSZ Zoltánné, *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlék-könyvtár antikvagyűjteményében*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 10(1965–66), 116–120. A Tövisi Imre tulajdonosi bejegyzéseit tartalmazó kötetek között is több párizsi kiadású, az 1540-es évekből származó kiadást találunk (uo., 123.). Az omniáriumot 1564-ben Tövisi Imre (Emericus de Thwys) adta Gyöngyösi Imrének Szokolcán („in regia urbe zokocho”) így valószínű, hogy Nádasdi többi könyve is hozzá került.

³¹ Petrus GALATINUS, *Opus de arcanis Catholicae veritatis*, Basel, 1550, AA2r–AA3r.

³² Róla ld. Saverio CAMPANINI, *Quasi post vindemias racemos colligens. Pietro Galatino und seine Verteidigung der christlichen Kabbala* = Reuchlins Freunde und Gegner. Kommunikative Konstellationen eines frühneuzeitlichen Medienereignisses, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Ostfildern, 2010, 69–88.

Szent Bernát). Istent a humanista szokásnak megfelelően gyakran nevezi „*deus optimus maximusnak*”, és keresztény-antik kulturális ideáljainak különös kettősségét jól jellemzi, hogy Szent Ferencről írt panegirikus beszédében a ferences rend alapítóját Arisztotelészhez, Zénóhoz, Szókratészhez és Platónhoz hasonlíta.³³ Az elsődleges szövegkompozíciós erő a stiláris szempont, az elegáns kifejezőmód (pl. a *De electione ministri* című beszédben a rossz, részrehajló atyát plautusi kifejezéssel „*triobolaris homuncionak*”, „*háromgarasos emberkének*” nevezi 1554-ben, 82r–89v).

Egyetlen beszéd érint szorosan vett hitvitázó témát, amely a hit általi üdvözülést tárgyalja (45v–54r: *Quod sola fides, quae est pura credulitas minime sufficit ad salutem*). A már említett beszédstruktúrát követi ez a szöveg is: a mintegy egy oldalnyi retorikus bevezetőt követi a bibliai perikópa megadása és az ahhoz fűzött prédikáció. De Nádasdi ezt a beszédet sem hitvitázó kontextusban pozicionálja, hanem a szöveget szinte teljes egészében egy másik keresztény kabbalista, Francesco Giorgi/Zorzi velencei ferences először 1525-ben megjelent neoplatonikus *De harmonia mundi*-jából másolta át,³⁴ aki csak a jócselekedetek fontosságát hangsúlyozza a hit mellett, de nem vitatkozik más szerzőkkel.³⁵ Ezt közvetlenül követi egy másik beszéd (54v–56v: *Quomodo intelligentur auctoritates quae fidei tantum tribuere videantur*), amely a csak hit általi üdvözülés védelmében idézhető auktoritás-citátumok helyes értelmezését taglalja, de Nádasdi itt is szinte szóról szóra Zorzit követi.³⁶ Az áttemelt szövegrészekben nem szembeötlő Zorzi neoplatonikus-kabbalista irányultsága, és valószínűleg épp e helyek viszonylagos semlegessége vagy sablonossága tette lehetővé Nádasdi Bálint számára, hogy párizsi rendtársai számára szóló prédikációvá dolgozza át őket. A forrás kiválasztása azonban egyértelműen tanúskodik arról, hogy kedves szerzőjéről van szó csakúgy, mint a Gyöngyösön fennmaradt Zorzi-kötetere festett, héber betűkkel írt monumentális „*F[rater] V[alentinus] N[ádasdi]*” monogram.³⁷

Nádasdi a kötet végére egy formuláriumot illesztett, amelybe Cicero-levelektől kezdve néhány klasszicizáló, Pierre de Blois-tól származó középkori levélen keresztül egészen saját korának legjobbnak ítélt leveleiig tematikus válogatást készített. A formuláriumot már hazatérése után állította össze Nádasdi, valószínűleg azzal a céllal, hogy elterjessze a cicerói stílus használatát a kortárs magyarországi ferencesek között. Különösen izgalmas, hogy számos levél Marsilio Ficino levélgyűjteményéből, illetve Pico della Miran-

³³ OSZK, Oct. Lat. 1220, 72r.

³⁴ Zorzi művének új kiadását ld. Francesco ZORZI, *L'armonia del mondo*, éd. Saverio CAMPENINI, Milánó, Bompiani, 2010. Zorziról vö. Cesare VASOLI, *Marsilio Ficino e Francesco Giorgio Veneto = Uő., Filosofia e religione nella cultura del Rinascimento*, Nápoly, Guida, 1988, 233–256. és Saverio CAMPENINI számos tanulmányát (legfőképp: *Le fonti ebraiche de De harmonia mundi di Francesco Zorzi*, *Annali di Ca' Foscari*, 38/3(1999), 29–74.

³⁵ Franciscus GEORGIUS Venetus [Francesco ZORZI], *De harmonia mundi totius cantica tria*, Párizs, 1544, 258v–261r.

³⁶ *Uo.*, 261r–262v.

³⁷ Jelzete: Gyöngyösi ferences kv., Ant. 566. Reprodukcióját ld. SOLTÉSZNÉ, *i. m.*, 116.

dola Ficinóhoz írott levelei közül származik, így Nádasdi további platonikus olvasmányaira derül fény a Ficino-levélgűjteményből kimásolt levelek által.³⁸ A levelek másik nagyobb csoportja Gasparino Barzizza a 15. században nagyon népszerű mintalevélgűjteményéből származik (307v–310r),³⁹ de találunk közben leveleket Erasmus népszerű levélírási tankönyvéből, a *De conscribendis epistolis*-ből (310r–312v, 314r–316r) és Ravisius Textor *Epistolae*-iből (333v–334r) is. Ezenfelül más olvasmányaiából is kimásolta az ajánlóleveleket, és azokat felhasználta rendtársainak készült formuláriumához: így járt el például Jacob Schegk ajánlásával, amely 1544-ben jelent meg *Dialogus de animae principatu*-ja előtt (312v–314r, 316v–317v),⁴⁰ vagy Antoine de Mouchy Jean de Hangest-hez szóló ajánlásával, amely Szent Anzelm összes műveinek 1549. évi kiadását vezette be (316v).⁴¹ Azt nem tudjuk, hogy az új, cicerónianus levelezési stílus elterjesztésére törvénykezéssel 1553-as hazatérése után mennyire járt sikerrel: 1564-ben már egy ferences rendtárs, Tövisi Imre adta át a kötetet használatra Gyöngyösi Imrének Szakolcán, és életéről az utolsó adatok is ebből az évből származnak.⁴² Ebből arra következtethetünk, hogy Párizsban magába szívott modern ciceronianizmusát, görög és héber tudását, az őt ért keresztény kabbalista-neoplatonikus hatásokat nem volt lehetősége sokáig kamatoztatni magyarországi környezetében és a rossz intézményes infrastruktúra közepette továbbadni.

c) Mindszenti András életéről tekintélyes síremléke révén, amely a nagyszombati székesegyház sekrestyéjébe vezető folyosó falában maradt fenn, viszonylag pontos információkkal rendelkezünk.⁴³ 1523-ban született a Verőce melletti Mindszenten, és a krakkói egyetemen folytatott tanulmányokat – ide 1549-ben iratkozott be.⁴⁴ A Krakóban uralkodó erasmista szellemiség ellenére nem lett protestáns: előbb iskolamester volt Váradon, majd a szentségeket felvéve kanonok. Később, 1566-ban, a váradi katolikus gyülekezet megsemmisülésekor (vagy, ahogy Karácsonyi János fogalmaz: megrontásakor), Mindszenti Nagyszombatba költözött, ahol esztergomi kanonok és

³⁸ Ficino Ermolao Barbaronak, Giovanni Pico della Mirandolának, Antonio Picimannonak, Pico della Mirandola Ficinonak, Ermolao Barbaronak, Gianfrancesco Pico della Mirandolának, Paolo Cortesinek írott leveleit találjuk az omniárium 300v–307v lapjain. A levelek pontos azonosítását *A katolikus egyházi közélet a 16. században* című, VARGA Szabolcs szerkesztésében megjelenő tanulmánykötetben (Pécs, 2017) fogom közölni.

³⁹ Gasparino BARZIZZA, *Epistolae ad exercitationem accommodatae*, = Uő., Opera, ed. Joseph Alexander FURIETTUS, I, 220–336.

⁴⁰ Johannes VELCURIO, *In universam physicam Aristotelis* – Jakob SCHEGK, *Dialogus de animae principatu*, Lyon, Gryphius, 1544, 433–439.

⁴¹ Anselmus CANTUARIENSIS, *Omnia Anselmi Cantuariensis... opuscula*, éd. Antonius DEMOCHARIS Ressonaeus, Velence, ad signum Spei, 1549, *2r–v.

⁴² KARÁCSONYI János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest, 1924, II, 581.

⁴³ Zuzana LUDIKOVA, *A nagyszombati székesegyház későreneszánsz és barokk síremlékei*, Művészettörténeti Értesítő, 51(2002), 93–94.

⁴⁴ Uő., 93–94.

sasvári főesperes lett.⁴⁵ 1577-ben hunyt el, temetéséről Derecskei János honti főesperes és Franciscus de Andreis szkopjei püspök gondoskodott, külön megemlékezve a nagyszombati iskola részére tett 3000 forintos adományáról. Olvasmányairól és irodalmi tevékenységéről a legfontosabb forrás az ELTE Egyetemi Könyvtárában fennmaradt omniáriuma (Ms. A 182), amelynek legnagyobb része olyan latin vasárnapi szentbeszédvázlatokat tartalmaz, amelyeket Mindszenti 1563-ban váradi kanonokként állított össze Váradon. Ezek közé, az üres lapokra számos hosszabb-rövidebb kivonatot illesztett be később más művekből, amelyek tematikusan illeszkedtek az adott szentbeszéd témájához. Ebből a gyakorlatból arra következtethetünk, hogy Mindszenti több éven keresztül használta és egészítette ki ezt a gyűjteményt, amelyet egy nekifutásra, mint mondja, „*ingenti labore*” (189r) állított össze. A beszédgyűjtemény talán még utódai számára is hasznos volt: a temetéséről is intézkedő Derecskei János 1579-ből származó bejegyzése szerint („*Lecta per me J. Derechkey*”) még halála után is használták környezetében.

Nádasdi Párizsban írt, és itthon nem biztos, hogy elprédikált, tudós körmondatokban megfogalmazott, görög és héber idézetekkel tarkított beszédeivel szemben Mindszenti stílusa közérthetőbb. Természetesen ő is latinul írta szentbeszédeit: népnyelvű katolikus beszédgyűjteményt a karthauzi névtelen 1527-es munkája és Telegdi Miklós 1577-es szermonáriuma között nem ismerünk. Mindszenti távol áll már a középkori *thematikus* szerzők divízióitól, distinkcióitól, elsősorban a bibliai szövegmagyarázatra, az erkölcsi üzenet átadására és néhány helyen a dogmatikus vitára koncentrál. Nádasdihoz hasonlóan az ő forrásai is rendkívül modernnek: míg egy Váradon, túlnyomóan protestáns közegben működő katolikus prédikátorról azt feltételeznénk, hogy könyvei elavultak, szellemi mintái régiek és konzervatívak lesznek, ez egyáltalán nem állja meg a helyét. Az 1563-ban írt szerzők közé tett beírásokban sokszor idéz „*ex Fero*”, ami nem takar mást, mint Johannes Wild (azaz *Ferus*) mainzi katolikus prédikátor németről latinra fordított, először 1558-ban megjelent prédikációgyűjteményét.⁴⁶ Ezt a beszédgyűjteményt Wild már arra való tekintettel állította össze, hogy hasznosan segíthesse a katolikus prédikátorokat a protestáns eretnenségek elleni küzdelemben; a német eredetiből pedig azért készült latin fordítás, mert egyrészt a némethez képest „*a latin rövidebb és a lelkipásztorok számára kedvesebb*” nyelv, másrészt pedig így külföldi hitvitázó prédikátorok számára is segítséget nyújthat a kötet, amire Váradon nagy szükség lehetett.⁴⁷ Wild latinra fordított kötetei ennek megfelelően népszerűek voltak Váradon: megtaláljuk őket nemcsak Mindszenti forrásai közt, hanem a Váradon, Gyöngyösön és máshol aktív ferences szerzetesek, Nádasdi Bálint, Mohácsi Tamás, Újlaki

⁴⁵ KARÁCSONYI János, *A váradi káptalan megrontása*, Századok, 56(1921–22), 450.

⁴⁶ JOHANN WILD [FERUS], *Postillae sive conciones*, iam primum latinitati donatae per Ioannem GUNTHERUM, Köln, 1558.

⁴⁷ *Uo.*, *3r.

Imre, Tövisi Imre, Mágocsi János könyvei közt is.⁴⁸ Még frissebb Mindszenti két másik hivatkozása: Paulus Granatensis kommentárja Máté evangéliumához először 1564-ben jelent meg (idézte: 40v), egy másik szerző (103v) esetében pedig az evangéliumi idézet felosztása, a beszéd struktúrája származik a domonkos Aegidius Dominicus Topiarius (Gilles-Dominique van den Priele) munkájából, amely 1566-ban jelent meg először Antwerpenben.⁴⁹ E mű használata azért is figyelemreméltó, mert egy olyan újító prédikációforma egyik első képviselője, amelyhez Mindszenti prédikációi is közelítenek. Topiarius műve valójában Lorenzo de Villavicencio tabula-formájú evangéliumi olvasmánymagyarázatainak részletes kifejtése, azé a spanyol baráté, aki saját tabuláit a lutheránus teológus Johann Spangenberg *Explicationes evangeliorum et epistolarum*-ából (1555) másolta ki, és kötetének összes prédikációját táblázat gyanánt, rámista formában közölte.⁵⁰ Ezt a frissen publikált gyűjteményt már minden bizonnyal Váradról való kiűzetése (1566) után, de még 1577-ben bekövetkezett halála előtt Nagyszombatban használta Mindszenti. De utalnak jelek arra, hogy már Váradon is eljutott hozzá a frissen megjelent ellenreformációs szakirodalom: mint láttuk, Wild kötetei nagy számban voltak meg a ferences szerzeteseknél, és a gyöngyösi ferences könyvtárban fennmaradt egy Biblia, amely 1557–58-ban egy ferences szerzetesé, Váradi Józsefé, majd Mindszentié volt. Az, hogy a ferencesek és a váradi kanonokok között könyvforgalom volt,⁵¹ és Mindszenti Wild műveit saját beszédei előkészítése során használta, arra utalnak, hogy a kanonokok friss könyvekkel való ellátása folyamatos volt Váradon, talán épp a ferenceseken keresztül. Mindszenti olvasmányai jól demonstrálják, hogy a hazai katolikus közélet még a század közepén is igyekezett lépést tartani a nemzetközi ellenreformációs szakirodalommal, nem voltak elzárva a külföldi könyvforrásoktól, és azokat a gyakorlatban is alkalmazni igyekeztek.

⁴⁸ SOLTÉSZNÉ, *i. m.*, 116–126.

⁴⁹ Aegidius Dominicus TOPARIUS, *Conciones in evangelia et epistolas*, Antwerpen, 1566.

⁵⁰ Ld. María Violeta PÉREZ CUSTODIO, *La cuestión del plagio en la obra teológica y homilética de Fray Lorenzo de Villavicencio*, Humanística Lovaniensia, 61(2012), 293–318, Topiariusról 303–305. Villavicencio egyházi retorikai művét is plagizálta attól az Andreas Hyperiusától, aki a protestáns homiletikában fontos fordulatot hoz. Ld. Xavier TUBAU, *El de doctrina christiana de San Agustín y las retóricas sagradas españolas del siglo XVI*, El Criticón, 107(2009), 32–35. és KECSKEMÉTI GÁBOR, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és hazai irodalmi gondolkodás történetében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 107(2003), 367–398.

⁵¹ Gyöngyös, Ferences kv., Ant. 423. SOLTÉSZNÉ, *i. m.*, 138. További két könyve található a győri püspöki könyvtárban: VÁSÁRHELYI Judit, *A győri székesegyházi könyvtár possessionai II.*, MKSz, 96(1980), 237, 240. Ezek közül egyik az általa sokat idézett Chrysostomus műveinek negyedik kötete (XXII. a. 15.), a másik pedig Bartholomaeus Westheimer 1545-ben kiadott bibliai lexikona (*Troporum theologicorum liber*, Basel, Westheimer, 1545), amely 1554-től indexre került Velencében. Vö. *Thesaurus de la littérature interdite au XVIe siècle*, szerk. J. M. DE BUJANDA, Genf, 1996, 407. Mindszenti valószínűleg nem is tudta, hogy a tudós lexikonszerző evangélikus. Westheimerről vö. JUHÁSZ M. Gergely, *Translating resurrection: the debate between William Tyndale and George Joye*, Leiden, 2014, 234–240.

A másik meglepő tény Mindszenti András olvasmányaival kapcsolatban, hogy egy helyen, János 1, 28-nál a *Bethania* név kapcsán „*Graeca exemplaria-t*”, görög kéziratokat idéz arra, hogy helyesen *Bethabara* olvasandó e helyen a Vulgáta hagyományos szövege helyett. A forrásokhoz, az *ad fontes* való visszatérést nem az ellenreformációs katolicizmus jellegzetességének szoktuk tartani, de Mindszenti példája jól mutatja, hogy még a városi prédikációk szintjén is elhangozhatott egy ilyen filológiai tárgyú érvelés a katolikus félen is. Természetesen nem Mindszenti e szövegjavítás feltalálója, hanem Erasmus, akinek János evangélium-parafrazisa javította Aranyszájú Szent Jánosra és Theophülaktosra hivatkozva – egyébként tévesen – ezt a helynevet, és megpróbálta földrajzilag is meghatározni.⁵² Egy másik helyen (92v) Mindszenti egy oldal hosszan másol át Erasmus Lukács-parafrazisából (7. fejezet). Míg a ibliamagyarázat terén az erasmusi szöveg használatát általában a protestáns elkötelezettség jelének szoktuk elkönyvelni, Mindszenti András beszédeggyűjteménye jól példázza, hogy annak ellenére, hogy IV. Pál pápa indexe az első osztályba, azaz a teljesen eretnek szerzők közé helyezte Erasmust,⁵³ még több évvel a trentói zsinat után is fel lehetett használni katolikus prédikációk írására, és katolikus szerzők is szívesen használták e korai időszakban Újtestamentum-magyarázatát.⁵⁴ Mindszenti újra való nyitottsága, szellemi érdeklődése és Erasmus iránt mutatott tisztelete talán peregrinációs múltjának köszönhető: Krakkóból minden bizonnyal magával hozta Erasmus kultuszát, amely ott az 1530–40-es évek szellemi környezetét alapvetően meghatározta.⁵⁵

Mind Thomasius, mind pedig Nádasdi Bálint esetében azt láttuk, hogy a latin nyelvhasználat tekintetében teljes megújulás zajlott le a katolikus prédikációkban, és ez minden bizonnyal nagymértékben köszönhető annak, hogy a peregrinációjuk során már a humanista latin nyelvhasználatot kellett elsajátítaniuk, humanista tankönyveket olvastak, és Nádasdi Bálint saját maga is humanista latinságú levélgyűjteményt állított össze. Ennek az igyekezetnek a jelei megfigyelhetők Mindszenti munkáiban is: nyoma sincs a késő középkori beszédeggyűjtemények – Herolt, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát – latinságának, amelyek a katolikus népnyelvű prédikációk mintabeszédeiként még sokáig népszerűek maradtak.⁵⁶ Bár prédikációit nyilván magyar nyelven tartotta, és egy-két

⁵² CRAIG S. FARMER, *The Gospel of John in the 16th century: the Johannine exegesis*, Oxford, 1997, 90. Erasmus magyarázatát vö. ERASMUS ROTERODAMUS, *Annotationes...*, i. m., 218–219.

⁵³ *Thesaurus de la littérature interdite au XVIIe siècle*, szerk. J. M. DE BUJANDA, Genf, 1996, 168. és PAUL F. GRENDLER, *The Adages of Paolo Manuzio: Erasmus and the Roman Censors* = In laudem Caroli: Renaissance and Reformation Studies for Charles G. Nauert, ed. James V. MEHL, Kirksville, MO, 1998, 2–3.

⁵⁴ Erről tanúskodnak olyan kiadások is, mint a Birckmannál, Kölnben 1555-ben megjelent kötet, amely csak az év vasárnapi evangéliumi olvasmányaihoz tartozó magyarzatokat közli válogatásban Erasmus *Paraphrasisá*-ból: *Paraphrasis sive enarratio in epistolas et evangelia, quae dominicis et festis diebus per anni circulum in ecclesia legi consueverunt*, authore ERASMO ROTERODAMO, Köln, Birckmann, 1555.

⁵⁵ Vö. LESZEK HAJDUKIEWICZ, *Erasm z Rotterdamu w opinii polskiej XVI–XVII w.*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne, 33(1971), 55–85.

⁵⁶ Vö. SZELESTEI NAGY László, *Laskai Osvát prédikációja magyarul a XVII. század végétől* = Religio, retorika,

helyen megjelenik egy magyar mondat is a szövegben (pl. 160r: „Az ewangeliumnak az elsew reze három rendbelj kérdésrewl zool”), a latin szövegénél megpróbált ügyelni az eleganciára és a kifejezőmódra. Ennek jele az is, hogy elnézést is kér olvasójától latin stílusa miatt: „Kegy es olvasó, e hirtelen összeszedett művekben ne keress tulliusi ékesszólást, mert a hívőkhöz, ha latinul nem tudnak, elegendő keresztényi módon beszélni. Él j boldogul, Mindszenti András, Várad, 1563.”⁵⁷

Milyen tanulságokat vonhatunk le ebből a három példából? Talán a legfontosabb, hogy nagyjából 1580-ig a katolikus irodalmi törekvések alapvetően latin nyelvűek maradtak. 1577-ben jelent meg Telegdi Miklós katolikus népnyelvű beszédegyűjteményének első kötete, és az egyetlen fontos korábbi kivétel, az 1562-ben „nagyszombati tanuló deák gyermekeknek” kiadott katekizmus is hozzá kapcsolódik. A latin nyelv előnyben részesítése nagymértékben hozzájárul annak a benyomásnak a létrehozatalához a modern kutatásban, hogy a katolikus írásbeliség ebben az időben jóval konzervatívabb, az újdonságoktól tartózkodóbb, mint a protestáns irodalom. Azonban a fentebb bemutatott három szerző is jól példázza, hogy ez a nézet nem állja meg a helyét. Mindhárom prédikációban (Nádasdi, Mindszenti) vagy prédikációhoz közel eső formában, *Miatyánk*-magyarázatként (Thomasius) közvetítették a hitbéli tudást a hívek felé, és ezt vélhetőleg népnyelven tették meg, az írásbeliség azonban még saját, személyes használatra is latin marad. A közvetített anyag igen modern volt, az erasmusi bibliai szövegek-kritikától a neoplatonikus kabbaláig terjedt. Szemben az általánosan elterjedt elképzelésekkel a katolikus egyház olyannyira nyitott marad az új szellemi áramlatok iránt, hogy az a megmaradt középréteghez és alsópapsághoz is eljutott: nem csak Istvánffy Miklós nevezi 1564-ben Erasmust, Oláh Miklós barátját a „belga föld büszkeségének”,⁵⁸ hanem tekintélye az 1560-as évek váradi prédikátoránál, Mindszenti Andrásnál is megkérdőjelezhetetlen. Minden említett szerzőnk ékes, humanista latinsággal ír, Nádasdi Bálint még a tökéletes ciceroniánus stílust is elsajátította. Erasmus hatása jelentős marad a katolikus szerzőknél Trentón túl is. Nádasdinál feltűnik az 1530–40-es évek Nyugat-Európában népszerű keresztény kabbalájának hatása, Mindszenti András friss, 5–10 éves ellenreformációs szakkönyvekből dolgozik. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a peregrináció alapvető fontosságú volt az új szellemi áramlatok importjában, és nem feltétlenül a katolikus papság képzetlensége, hanem az intézményi rendszer hiánya volt a fő akadálya annak, hogy már a jezsuitákat megelőzően hatékony és modern oktatási rendszer épüljön fel újra.

nemzettudat régi irodalmunkban, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 59–73.; TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, 2009, 185.

⁵⁷ ELTE Egyetemi Könyvtár, Ms. A 182, 198v: „In his rapsodiis, pie lector, non est quod Tullianam facundiam quaeras, fidelibus si non possunt latine, sufficit christiane loqui. Vale Andreas Myndzenthy. Waradini 1563.”

⁵⁸ Nicolaus ISTVÁNYFY, *Carmina*, ed. Iosephus HOLUB, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1935, 7: „Belgica quod tellus nimium se iactat alumno” (291. sor).

Függelék

Az 1526–80 közötti főpapi kar egyetemjárása⁵⁹

- Barlabási János (Csanád): Krakkó (1527).⁶⁰
- Bódy György (Csanád): apja királyi jegyző, könyvei Oláh Miklóshoz kerültek,⁶¹ de iskolázására nincs adat.
- Bonzagno Keresztelő János (Csanád): *doctor utriusque iuris*.⁶²
- Bornemisza Pál (Erdély, Nyitra): Achille Bocchi tanítványa, Bologna.⁶³
- Bornemissza Gergely (Csanád, Várad): egyetemi tanulmányairól nincs információ, de valószínűsíthető.⁶⁴
- Brodarics István (Vác, Pécs): Bologna (1506), Padova.⁶⁵
- Bruman Mátyás (Zágráb): topuszkói apát, zágrábi kanonok, egyetemjárására nincs adat.
- Czibak Imre (Várad): kinevezett váradi püspök, ferences, Szapolyai János hadvezére, nem tanult egyetemen.
- Draskovich György (Pécs, Zágráb, Győr, Bács-Kalocsa): Fráter György unokaöccse, a bécsi egyetemre krakkói *bacc.*-ként iratkozott be, tanult Bolognában és Padovában.⁶⁶
- Dudith András (Csanád, Pécs): Boroszló, Padova, Párizs.⁶⁷

⁵⁹ Az alábbi táblázat egy előzetes kutatás a témában, számos esetben a források nem látszanak megbízhatónak. Az alaposabb vizsgálatnak figyelembe kell vennie a fokozatszerzés megtörténtét, és annak vizsgálatát, hogy ennek szerepe volt-e a püspöki kinevezések pápai jóváhagyásában.

⁶⁰ „*Joannes Barrabasy de Transylvania*”: *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis*, szerk. SCHRAUF Károly, Budapest, 1893, 26. Ld. BOROVSKY Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig: A vármegye általános története*, Budapest, 1896, I, 370.

⁶¹ SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről*, Magyar Könyvszemle, 110(1994), 66–68.

⁶² JUHÁSZ Kálmán, *János király olasz diplomatája* = Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Hrsg. Leo SANTIFALLER, Bécs, 1946, II, 327–333.

⁶³ VERESS, *Olasz egyetemeken...*, i. m., 77, 95; MIKÓ Árpád, *Bornemisza (Abstemius) Pál végrendelete 1577-ből: adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek sorsához*, Művészettörténeti Értesítő, 45(1996), 203–221.

⁶⁴ Oláh Miklós titkára, 1561-ben nevezte ki az érsek székesi prépostnak. Ez a dokumentum nem utal egyetemi fokozatra, de Oláh titkáráként nyilván tartósan Bécsben élt. ELTE Egyetemi Könyvtár, Collectio Hevenesiana 62, 186–191. Csiffáry Gergely azonosította Fráter György 1551. évi küldöttével, ez azonban nem meggyőző. CSIFFÁRY Gergely, *Bornemissza Gergely deák életrajza*, *Agria*, 45(2009), 59–60. Az *Instructio reverendissimi domini Gregorio Bornemyssa* címben (Történelmi Tár, 1879, 515) a „*reverendissimi domini*” (genitivus!) Fráter György váradi püspökre, és nem az ott szereplő Bornemissza Gergelyre vonatkozik, emiatt nem azonosítható a csanádi püspökkel (ezt a címet Bornemissza amúgy is csak jóval később szerezte).

⁶⁵ VERESS, *Olasz egyetemeken...*, i. m., 77, 259; KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe*, Pécs, 2015.

⁶⁶ VERESS, *Olasz egyetemeken...*, i. m., 93–94, 188–189; *Die Matrikel der Universität Wien*, Hrsg. Franz GALL, Willy SZAIVERT, Bécs, 1971, III, 83.

⁶⁷ VERESS, *Olasz egyetemeken...*, i. m., 193–194.

- Erdődi Simon (Zágráb): Bécs (1505), Padova (1508–1509).⁶⁸
- Eszéki János (Pécs): egyetemjárására nincs adat.
- Fejérváry István (Tinnin, Veszprém, Esztergom): egyetemjárására nincs adat.
- Forgách Ferenc (Várad): Padova.⁶⁹
- Frangepán Ferenc (Bács-Kalocsa, Eger): ferences szerzetbe lép, több mint egy évtizeden át Rómában élt (1514–1526), de egyetemre nem járt.⁷⁰
- Fráter György (Várad, Esztergom): pálos szerzetes, csejstochowai házfőnök, egyetemjárásnak nincs nyoma.
- Gerendi Miklós: Bécs (1475/76).⁷¹
- Gersei Melegh Boldizsár (Csanád, Vác): 1574-ben az elhunyt modrusi püspök könyveit kérte.
- Gosztonyi János (Vác, Győr, Erdély): Ferrara (?), Párizs.⁷²
- Gregoriánc Pál (Pécs, Zágráb, Győr, Bács-Kalocsa): „*bizonyosan [...] jogi doktorátust szerzett*”⁷³
- Gyulai Farkas (Zágráb): Padovában tanult,⁷⁴ a magyar nemzet képviselője.
- Kaproncai Paulinus Péter (Csanád): Révay Ferenc fiainak nevelője a padovai egyetemen.⁷⁵
- Kecseti Márton (Veszprém): Szalaházi Tamás unokaöccse; Padova (1535).⁷⁶
- Kolozsvári János (Csanád): Bécs (1548), Padova (1550) domonkos, kolozsmonostori apát.⁷⁷
- Köves András (Veszprém): egyetemjárására nincs adat.
- Listhy János (Veszprém, Győr): egyetemi tanulmányokra nincs adat.
- Macedóniai László (Szerém, Várad): Báthori István unokatestvére, egyetemi tanulmányoknak nincs nyoma, de feltételezhetők.⁷⁸

⁶⁸ *Die Matrikel der ungarischen Nation an der Wiener Universität*, Hrsg. Karl SCHRAUF, Bécs, 1902, 159; VERESS, *Olasz egyetemeken...*, i. m., 175–176.

⁶⁹ VERESS, *Olasz egyetemeken...*, i. m., 190, 204–205.

⁷⁰ SÖRÖS Pongrácz, *Frangepán Ferencz, kalocsai érsek, egri püspök*, Századok, 1917, 430–431.

⁷¹ TÜSKÉS Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között*, Budapest, 2008, 243.

⁷² VERESS, *Olasz egyetemeken...*, i. m., 379; SÖRÖS Pongrácz, *Adatok Felsőzelestei Gosztonyi János püspök életéhez*, Religio, 1909, 595–600.

⁷³ VARGA Szabolcs, *Adalékok Gregorjanci Pál pécsi püspök életrajzához* = Pécs az egyháztörténet tükrében, szerk. ERDŐS Zoltán, KINDL Melinda, Pécs, 2010, 126.

⁷⁴ 1536-ban segített egy padovai horvátnak (*Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, kiad. BUNYITAY Vince, RAPAICS Raimund, KARÁCSONYI János, Budapest, 1906, 3, 33).

⁷⁵ FRANKL Vilmos, *Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskolázatása, 1538–1555*, Budapest, 1873, 30; BOROVSKY, i. m., 371.

⁷⁶ *Egyháztörténeti emlékek...*, i. m., 3, 28.

⁷⁷ Joannes Colosbarinus 1548-ban iratkozott be a bécsi egyetemre (*Die Matrikel der Universität Wien...*, i. m., 85), végrendeletében 22 könyv szerepel (MNL OL Documenta eccles. fasc. 14, nro. 7). Talán azonos a magyar nemzet 1550. évi padovai electorával, Joannes Transylvanussal. FRANKÓI Vilmos, *Adalékok a hazai és külföldi iskolázás történetéhez a XV. és XVI. században*, Századok, 9(1875), 675; JUHÁSZ Kálmán, *Két kolozsmonostori püspököt a XVI. században*, Erdélyi Múzeum, 38(1933), 433.

⁷⁸ K. OBERMAYER Erzsébet, HORVÁTH István Károly, *Macedóniai László: Egy humanista élete és működése*

- Medgyessy Székely Ferenc (Csanád): *doctor utriusque iuris*.⁷⁹
- Monoszlóy (Krjančić) János (Pécs, Zágráb): Bologna.⁸⁰
- Mossóczy Zakariás (Tinnin, Vác, Nyitra) *domidoctus*, nincs nyoma külföldi tanulmányoknak.⁸¹
- Musinai Gerván János (Csanád): bencés, szerencsi apát, peregrinációnak nincs nyoma.⁸²
- Oláh Miklós (Zágráb, Eger, Esztergom): egyetemjárás nagy valószínűséggel kizárható.
- Országgh János (Szerém, Vác): *doctor utriusque iuris*.⁸³
- Pétervárad Balázs (Vác): Krakko (1517).⁸⁴
- Pethe Márton (Szerém, Vác, Várad, Győr, Kalocsa): Krakko.
- Podmaniczky István (Nyitra) egyetemi tanulmányai nem ismertek.⁸⁵
- Radéczi István (Várad, Eger): bécsi jezsuita kollégium.
- Sbardellati Ágoston (Vác): Padova.⁸⁶
- Statileo János (Erdély): egyetemi tanulmányokra nincs adat.
- Sulyok György (Pécs): egyetemjárására nincs adat.
- Szalaházi Tamás (Veszprém, Eger): a krakkói egyetemre iratkozott be 1500-ban, *bacc.* 1502-ben.⁸⁷
- Telegdi Miklós (Pécs, Esztergomi ér. adminisztrátora) Krakko, *bacc. phil.*⁸⁸
- Thurzó Ferenc (Nyitra): Padova.⁸⁹
- Tompa György (Zágráb, Pécs): egyetemjárására nincs adat.
- Ugody Ferenc (Csanád): egyúttal székesfehérvári prépost, peregrinációnak nincs nyoma.
- Újlaki Ferenc (Győr, Eger): 1517-ben iratkozott be a krakkói egyetemre.⁹⁰

---

a Mohács körüli évtizedekben, Századok, 93(1959), 783.; C. TóTH Norbert, *Az egri püspöki szék betöltésének problémái 1520 és 1523 között = Erősségénél fogva várépítésre való: Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére, Nyíregyháza*, 2011, 371–372.

⁷⁹ JUHÁSZ Kálmán, *Két kolozsmonostori püspököt a XVI. században*, Erdélyi Múzeum, 38(1933), 424.

⁸⁰ VERESS, *Olasz egyetemeken...*, *i. m.*, 110.

⁸¹ VAGNER József, *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*, Nyitra, 1896, 134–153.

⁸² JUHÁSZ Kálmán, *Egy szegedi bíró-fi*, Tiszatáj, 1(1947/8–9), 47–51. Krakóban és Bécsben nincs nyoma.

⁸³ CHOBOT Ferenc, *A váci egyházmegye történeti névtára, A papság életadatai*, Vác, 1917, II, 531., 18. századi adatokra hivatkozva.

⁸⁴ CHOBOT, *i. m.*, 546. Chobot feltételezését erősíti, hogy 1547-ben Oláh Miklós „Blasius literatus de Petro Waradinonak” nevezi, azaz deáknak. LUKINICH Imre, *A podmanini Podmaniczky család oklevéltára, 1538–1548*, Budapest, MTA, 1941, III, 388.

⁸⁵ LUKINICH Imre, *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, 1510–1537*, Budapest, 1939, II., LVIII.

⁸⁶ KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, 1900, 139–140.

⁸⁷ ASUC II, 61; *Regestrum...*, *i. m.*, 8, 65.

⁸⁸ BRÖSZTEL Lajos, *Telegdi Miklós élete*, Katolikus Szemle, 9(1895), 611; *Regestrum...*, *i. m.*, 34; TóTH István, *Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára*, MKSz, 95(1979), 272–284.

⁸⁹ Hozzá intézett ajánlás alapján: VERESS, *Olasz egyetemeken...*, *i. m.*, 184.

⁹⁰ ASUC II, 178; *Regestrum...*, *i. m.*, 89. Humanista mecénás, Pesti Gáspár szótárának (1538), a *Pannoniae luctus* (1544) és Jacobus Piso versei (1554) kiadásának támogatója.

- Újlaky János: Bécs (1543), Padova.⁹¹
- Várallyai Szaniszló (Pécs): egyetemjárására nincs adat.
- Várdai Pál (Veszprém, Eger, Esztergom): egyetemjárásnak nincs nyoma.⁹²
- Verancsics Antal (Pécs, Eger, Esztergom): Statileo János unokaöccse, padovai *magister*, 1526.⁹³
- Zabardi (Zabardinus, Zaberminus) Mátyás (Knin, Várad): tanulmányainak nincs nyoma.⁹⁴
- Zaccharia Delfino (Győr): Padova.⁹⁵

---

⁹¹ *Die Matrikel der ungarischen Nation...*, i. m., 197; BEDY Vince, *A győregyházmegyei papnevelés története*, Győr, 1937, 24.

⁹² LACZLAVIK György, *Kettős pecsét alatt. Várdai Pál esztergomi érsek, királyi helytartó (1483–1549)*, Pécs, 2014.

⁹³ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a 16–17. századi magyarországi történetírás köréből*, Budapest, kézirat gyanánt, 1975, 35.

⁹⁴ Mindenesetre kapcsolatban állt Georg Nidbruckkal, aki Mathias Flacius kérésére fordult hozzá levéllel 1553-ban az egyháztörténeti emlékek gyűjtésével kapcsolatban. VICTOR BIBL, *Der Briefwechsel zwischen Flacius und Nidbruck*, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 17(1896), 16.

⁹⁵ Gino BENZONI, *Zaccaria Delfino* = Dizionario biografico degli Italiani, Roma, 1991, XL, 576.